

Мателешко Ю.П.

Ужгородський національний університет

ЗЕМЛІ І ВОЛОСТІ „ПОВІСТІ МИНУЛИХ ЛІТ”: СПРОБА ПОДОЛАННЯ КАБІНЕТНИХ СТЕРЕОТИПІВ

В даному дослідженні ми спробуємо розібратися в термінах, які позначають великі територіальні одиниці Київської Русі. Основна наша мета – дослідити „землі” та „волості” як на рівні термінології, так і конкретних одиниць на основі найбільш вагомого джерела при дослідженні історії Русі IX – початку XII ст. – „Повісті временних літ”.

В дослідженні вперше застосовано метод контент-аналізу. Сутність його полягає в посторінковому аналізі джерела, виявленні в ньому абсолютно всіх випадків згадування про відповідні реалії, облік їх, класифікацію вживань за контекстом і значенням тощо. Таким чином, цей метод дозволяє максимально „вичавити” інформацію з названого джерела, що в кінцевому підсумку дозволить найбільш об'єктивно висвітлити ті чи інші реалії та оптимізувати термінологію політичної історії Київської Русі IX – XI століть.

Широко вживаючи поняття „земля”, вчені так і не дали визначення цього поняття. Коли, скажімо, М.Н.Тіхоміров говорив про „Київську землю” [21, 285], невідомо, чи він мав на увазі якийсь політичне утворення, чи, скажімо, тільки географічну область. Так само вчений вживає назви „Переяславська земля” [21, 309], „Волинська земля” [21, 315], „Галицька земля” та ін. [21, 328]. Називаючи Київську [22, 46], Чернігівську, Переяславську [22, 84], Новгородську [22, 157], Полоцьку [22, 196] та інші землі, І.Я.Фроянов та А.Ю.Дворніченко водночас щодо них вживали термін „волость”, що означає „місто-держава” (Київська волость [22, 69], Чернігівська волость [22, 86] і т.д.). Причому термін „земля” є в них більш географічним, просторовим, а „волость”, „місто-держава” чисто політичним, адміністративним [22, 61]. За А.П.Пьянковим, для Нестора поняття „земля” і „княжіння” були ідентичними і означали державну організацію [16, 156]. Спроби внести деяку ясність в розуміння названого терміну ще більше ускладнювали його. Так, Л.В.Алексеев без всякої аргументації дійшов до висновку, що „земля” в розумінні літописця – сукупність уділів, економічно, політично, культурно зв'язаних з головним містом (у даному випадку Полоцьком), і адміністративно підпорядкованих йому [2, 203]. Поряд з „волостю” для позначення приміської округи використовував (правда, рідко) термін „земля” і М.Ф.Котляр [11, 81].

В історичній науці утвердилась думка про волості як території, розташовані навколо певних міст та адміністративно зв'язаних з ними. Так, Михайло Грушевський під „волостями” розумів території, зв'язані з певними градами, як їх політичними центрами [7, 374]. Владимирський-Буданов уявляв Київську Русь як союз волостей і пригородів під владою старшого

міста (земська теорія). Старше місто по відношенню до пригородів і волостей є община керуюча [3, 75 – 77]. І.І.Срезневський теж допускав, що „волость” у більш вузькому значенні може означати округ, який належить місту, але це твердження він виводив на основі даних періоду XIII – XIV ст. [20, 293]. С.В.Юшков взагалі пропонував викинути термін “городова волость” з наукового ужитку, натомість вживати термін земля-князівство [24, 148 – 149]. В.В.Карлов стверджував, що для істориків давньої Русі поняття „город” і „волость” давно виявилися тісно зв'язаними, що витікає з характеру літописних документів, в яких володіння якимось городом завжди ідентично володінню і його округою – волостю [10, 43]. З думкою Карлова і Юшкова, що володіння якимось містом по літопису завжди тотожне володінню його округою (волостю, землею), погоджувався і М.Котляр [12, б]. Зокрема, він в словах літописця під 1100 р. „Поими брата своего Василка к себе, и буди вам единая власть Перемышль» бачить те, що „к этому времени вокруг Перемышля сформировалась волость, ставшая уделом одного из Ростиславичей – Володаря» [13, 15]. Б.А.Рибаков встановив прямий взаємозв'язок між виникненням міст і формуванням навколо них феодальних територіальних округів – волостей. Феодальне місто було осередком феодальної знаті об'єднаного навколо нього земельного округу (волості), в силу цього воно і являлось її адміністративним центром [17, 55 – 56]. „Волость” є невід'ємною частиною теорії І.Я.Фроянова про існування на Русі самоврядних міст – держав. На початку XI ст. утворюються так звані „городові волості”, які склалися з головного міста разом з пригородами і сільськими округами [23, 232]. Між містом і волостю існував територіальний, економічний, політичний, військовий та судово-адміністративний зв'язок [23, 240]. В.М.Ричка прийшов до висновку, що в зміст поняття „волость” у давньоруському літописанні завжди вкладалося поняття „феодальна територія” (складова частина державної), що тяжіла до того чи іншого міста [18, 99]. Про тісний взаємозв'язок міста та його округу свідчить тісний зв'язок терміну “волость” з поняттям “город”, який прослідковується в джерелах [19, 79].

По суті, майже всі радянські історики дотримувались погляду на волость як на феодальне князівське володіння, яке підпорядковане феодальному центру – місту. Причому відповіді на питання, що конкретно являла собою ця волость, з яких утворень вона складалася, а найголовніше, де все це відбито в джерелах, представники радянської і дорадянської історичних шкіл (за деякими винятками) так і не змогли.

А тепер про винятки. Ще в другій половині XIX століття М.Д.Затиркевич висловив думку, що волості – це управлінські округи, які від погостів відрізнялися тим, що мали центральне поселення (град) і складали приватну власність представників пануючого стану [9, 130]. В радянські часи М.Дьяконов відмічав, що волость означає перш за все владу або право, а вже потім об'єкт, який знаходився під владою [8, 137]. Дослідивши випадки вживання термінів „земля” і „волость” в „Повісті временних літ”, інший

радянський історик А.С.Львов констатував, що „земля” вживається у значенні „область”, „державна”, „князівство” [14, 180 – 181], а „волость” („власть”) у 3-х основних значеннях: 1) „управління”; 2) „область”, „князівство”; 3) „право” [14, 183 – 184]. Досить ґрунтовно проаналізувавши широке коло джерел, А.А.Горський прийшов до висновку, що ототожнення понять „волость” і „земля” для періоду кін. X – поч. XII ст. є неправильним, оскільки одне означало територію, яка складала частину держави, інше – державу в цілому. Волость цього періоду – це перш за все князівське володіння, а не міста чи іншого суб'єкта [5, 156; 4, 145]. „Землями” почали називатися території князівств XII ст., які відокремлювалися, а термін „волость” почав вживатися щодо територій у складі самостійних князівств – „земель” [5, 158].

А тепер звернемось до джерела. В „Повісті минулих літ” слово „земля” вживається 265 разів і в широкому значенні може означати саму Землю [1: 3 зв, 32 зв., 34 – 36 зв.*]. Ще воно може вживатися в значенні „ґрунт”, „площа під ногами” [1, 46 зв., 48, 79, 98]. „Земля” в політичному контексті означає „державна народу”, „територія народу”, „батьківщина народу” тощо. Напевно, спочатку воно вживалося суто в значенні „земля, на якій працюють”, земля, по якій ходять”, а вже потім, з ускладненням суспільних відносин з'явилося поняття „земля – територія народу”, „земля – державна народу”, „земля – батьківщина”. Слово „земля” вживається по відношенню до іноземних територій, але найбільше разів воно вжито по відношенню до своєї рідної, Руської землі. Лише виразів „Руська земля” зустрічається в „Повісті” 67. Не говорячи вже про вирази „наша земля”, „Русь” та ін. В період з 852 року по 1054 виразів „Руська земля” вжито 20 разів, а в період з 1054 по 1117 – аж 47 разів. Це принаймні свідчить про те, що в суспільстві продовжувала домінувати ідея єдиної Руської землі.

„Земля” також вживається і по відношенню до територіально-політичних одиниць, які знаходяться всередині Руської землі, і які, по суті, є складовими частинами територіальної структури Київської Русі. Найбільше уваги з усіх земель літописець приділив Древланській землі, яка спочатку мала високий ступінь самостійності [1: 21 зв., 22, 22 зв. – 23 зв.]. За Ольги [1, 24] та Святослава [1, 27 зв.] самостійність Древланської землі як племінного об'єднання була ліквідована. Востаннє Древланська земля згадується під 977 роком, коли Ярополк перемиг Олега, який сидів в Древланській землі [1, 29 зв.]. Правда, під 988 роком літописець повідомляє, що Володимир посадив свого сина Святослава в древлан (але слово „земля” тут вже не вживається) [1, 45 зв.]. Під 947 роком в повісті [1, 24] згадується Новгородська земля (але не прямо). Уривок вказує на певну залежність цієї землі від Києва, так як її жителі обкладалися даниною, встановленою з Києва. Але все ж таки Новгородська земля мала досить велику

* Тут і надалі ми будемо посилатися на аркуші відповідного джерела.

самостійність, про що свідчить, скажімо, уривок під 970 роком [1, 27 зв.]. Під 1096 роком згадуються Муромська і Ростовська землі, які захопив Олег та посадив там своїх посадників по містам і почав збирати данину [1, 87].

Слово „волость” („власть”) вживається в повісті 24 рази в трьох контекстах. В одному випадку воно може означати „право” [1, 19 зв.]. В другому випадку це слово означає „влада” [1: 32 зв., 39, 67 зв., 79 зв.]. У всіх інших вісімнадцяти випадках слово „волость” („власть”) вживається у значенні „володіння”, „певна територія, якою володіє князь”, „власність князя”. Причому в одних випадках може вживатися слово „власть”, а в інших – „волость” [1: 8 зв., 29 зв., 56 зв., 76, 80, 86 зв., 87, 90, 91, 92 зв.]. Напевно, спочатку вживалося тільки слово власть в найширшому значенні. Згодом почав діяти закон відкритого складу, за яким зі слова „власть” виділилось слово „волость”. Спочатку ці слова мали приблизно однакове значення, та потім слово „власть” стало означати „влада”, а слово „волость” вживатися у вузькому контексті, означаючи „володіння”. В „Повісті...” ще чітко не відмежовані ці два слова, вони можуть означати одне й те саме, і тому зрозуміти значення цих слів можна лише виходячи з контексту.

Волость – це володіння певного князя. Волость могла включати в себе або одне місто, або декілька міст, або багато міст. Тобто, за величиною території волості були дуже неоднорідними. Скрізь всю повість проходить ідея, що Руська земля – волость (володіння) Київського князя. Очевидно, волость була спадковим володінням та вважалася лише князівською власністю. Правда, князь міг роздавати волості своїм мужам (посадникам), але вони були залежними від князя. Волості мали певну ієрархію. Наприклад, волостью Святослава була вся Руська земля, а волостями його синів – лише певні частини цієї землі.

Щоб виявити усі волості, які існували в IX – XI століттях, потрібно використати формулу „князь + його володіння”. У зв’язку з постійним зростанням чисельності нащадків роду Рюриковичів почала зростати і кількість волостей, що в подальшому призвело до територіально-політичної роздібленості.

Упродовж усього відображеного у „Повісті временних літ” періоді міста-волості роздавали лише Новгородський (Рюрик), Київський, Чернігівський (з 1054 р.) та Переяславський (з 1054 р.) князі. Це ще раз засвідчує, що трикутник Київ – Чернігів – Переяслав був ядром Руської держави, від якого виростали політико-адміністративні розгалуження в різних напрямках.

Отже, ми відкидаємо „народжену в кабінетах” думку, що в розглядуваний нами період існували землі як політичні чи адміністративні, ба навіть територіальні утворення, які знаходились всередині Київської Русі (Київська, Чернігівська, Переяславська, Новгородська, Полоцька, Ростовська та ін.). Ми вважаємо, що ці терміни було штучно перенесено з наступних досліджуваних епох в XI ст. Єдине, що можна припустити, це те, що в розглядуваний нами період (IX – поч. XII ст.) існували тільки зародки цих

земель, самих же земель як якогось цілісного утворення просто не існувало. Про це свідчить і те, що землями в „Повісті” було названо лише Древлянську, Ростовську, Муромську та Новгородську (і те не прямо). А найголовніше, що „Повість” майже не дає уявлення про структуру цих „земель”. Так, скажімо, якщо ми говоримо про Чернігівську землю, то повинні існувати якісь одиниці, які знаходяться всередині цієї землі, причому вони повинні бути якось зв'язані з її головним центром. Якщо ми знаємо, що, скажімо, Чернігову (точніше, князю чернігівському) підпорядковувались декілька міст, чи можемо ми говорити про Чернігівську землю як політичне чи просто територіальне утворення? Проблема якраз і полягає в тому, що окреслюючи кордони тих чи інших земель, дослідники так і не змогли довести, що всі одиниці, які знаходились всередині цих кордонів, були якось зв'язані з головним містом землі. Названі землі в чисто територіально-географічному значенні теж „взяті” з наступних століть і так само штучно перенесені в досліджуваний нами період. Оскільки географія більш стабільне явище, максимально, що ми можемо собі дозволити, так це вживання термінів „Переяславська земля”, „Полоцька земля”, „Смоленська земля” та ін. тільки в суто географічному значенні, не розуміючи при цьому під ними якихось територіально – політичних одиниць. Якщо і є якийсь сенс вживати термін „земля” по відношенню до політичних утворень, то тільки до територій племінних утворень, які номінально підпорядковувалися київському князю (Древлянська земля та ін.), та й те тільки на певному етапі їхнього розвитку, коли вони зберігали значну самостійність. Тобто „земля” в цьому значенні буде означати державне утворення всередині Руської держави з високим ступенем самостійності та з певним етнічним забарвленням.

Чи не єдиною політико-адміністративною реальністю в Руській державі, про яку ми можемо впевнено говорити, була волость. Волость – володіння князя. Вона могла включати в себе одне або декілька міст (можливо, сіл). Таким чином, говорити про „волость”, як територію, яка знаходилась навколо міста і була підпорядкована йому, недопустимо. В „Повісті...” „град” і „волость” ототожнюються. Як ще хтось міг побачити в джерелі якісь „округи” навколо міст під назвою „волості”, залишається великою загадкою. Отже, найбільш прийнятною загальною моделлю структури політико-адміністративного устрою Київської Русі IX – XI століть є така схема: „Руська земля” – „волость” – „град”. Під „Руською землею” мається на увазі сама Руська держава, під „волостью” – володіння того чи іншого князя, а під „градом” – конкретна територіальна підвласна одиниця. До цього основного структурного ядра можна додати „землю” у значенні територіально-етнічної одиниці з високим ступенем політичної самостійності, та й те на певному етапі історії Руської держави.

Література:

I. Джерела:

1. Полное собрание русских летописей. Т.2. Ипатьевская летопись. Изд. второе. – Спб.: издание Императорской археографической комиссии, 1908. – 940 + 88 с.

II. Монографії, статті:

2. Алексеев Л.В. Полоцкая земля // Древнерусские княжества X – XIII вв. – М.: Наука, 1975. – С. 202 – 239.
3. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. Изд. 6. – Спб, 1909.
4. Горский А.А. О древнерусских „землях” // Отечественная история. – 2001. – № 5. – С.144 – 150.
5. Горский А.А. Русь в конце X – начале XII века: территориально-политическая структура („земли” и „волости”) // Отечественная история. – 1992. – № 4. – С.154 – 161.
6. Греков Б.Д. Киевская Русь. – М.: ООО „Издательство АСТ”, 2004. – 671 с.
7. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. I. – 736 с.
8. Дьяконов М. Очерки общественного и государственного строя Древней Руси. Изд. 4-е. – М – Л.: Государственное издательство, 1926. – 402 с.
9. Затыркевич М.Д. О вліянні боротьби между народами и сословіями на образование Русскаго Государства въ домонгольській періодъ. Главы IV – VIII. // ЧОИДР. – 1873. – Кн. 2. – С.107 – 306.
10. Карлов В.В. О факторах экономического и политического развития русского города в эпоху средневековья (к постановке вопроса) // Русский город (историко-методологический сборник). – М.: Издат. Моск. у-та, 1976. – С. 32 – 69.
11. Котляр Н.Ф. Города и генезис феодализма на Руси // Вопросы истории. – 1986. – № 12. – С. 74 – 90.
12. Котляр Н.Ф. Роль и значение Киева в историческом развитии восточных славян // Киев и западные земли Руси в IX – XIII вв.: сб. статей. – Минск: Наука и техника, 1982. – С. 5 – 24.
13. Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX – XIII вв. – К.: Наукова думка, 1985. – 184 с.
14. Львов А.С. Лексика „Повести временных лет”. – М.: Наука, 1975. – 368 с.
15. Насонов А.Н. „Русская земля” и образование территории древнерусского государства. – М.: Издат. Академии Наук СССР, 1951. – 262 с.
16. Пьянков А.П. Происхождение общественного и государственного строя Древней Руси. – Мн.: Изд – во БГУ, 1980. – 208 с.

17. Рыбаков Б.А. Обзор общих явлений русской истории // Вопросы истории. – 1962. – № 4. – С. 34 – 57.
18. Ричка В.М. Про адміністративно-територіальний устрій давньоруських земель у XI – XII ст. // Український історичний журнал. – 1983. – № 2. – С. 94 – 100.
19. Рычка В. М. Формирование территории Киевской земли (IX – первая треть XII в.) – К.: Наукова думка, 1988. – 124 с.
20. Срезневский И.И. Матеріалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам. Т.1. (А – К). – Спб, 1893.
21. Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – М.: Гос. изд. полит. лит., 1956. – 480 с.
22. Фроянов И.Я., Дворниченко А.Ю. Города-государства Древней Руси. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1988. – 269 с.
23. Фроянов И.Я. Киевская Русь: очерки социально-политической истории. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1980. – 256 с.
24. Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – К.: Видавництво Академії Наук УРСР, 1939. – 210 с.